

TARBIYASI OG‘IR BOLALAR BILAN ISHLASHDA PSIXOLOG FAOLIYATINING AHAMIYATI

Alimov Hayitmamat Yarashevich

*Samarqand viloyati Qo‘shrabot tuman 39-umumiy
o‘rta ta‘lim maktabi amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya: Hozirgi kunga kelib, mahalliy va xorijiy psixologlar va tarbiyasi og‘ir bolalar sonining ko‘payishini qayd etishdi. Bolalar ijtimoiylashuv, tarbiya va ta‘lim jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishadi, o‘zlarini shaxs sifatida rivojlantirishga intilmaydilar. Maqola maktab davridagi bolalarni tabiyasi og‘ir bolalarni tarbiyalash sabablarini o‘rganish va o‘qituvchilar bilan psixologlar birgalikda ota-onalarga o‘quvchilarning ta‘im jarayonini tashkil etishda o‘z vaqtida tuzatish yordamini ko‘rsatish masalalariga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: Delinkvent xulq-atvor, Huquqbuzarlik, Kognitiv qobiliyatlar, Zararli ta’sirlar, ilmiy tasavvurlar.

Delinkvent xulq-atvor – bu voyaga yetmagan shaxsning qonunni buzadigan xatti-harakati hamda jamiyatda va ayni vaqtda o‘rnatilgan huquqiy me‘yorlardan og‘ishgan, jamoatchilik tartibiga xavf soluvchi muayyan shaxs harakatidir. Delinquent so‘zi lot. “nojo‘ya xatti-harakat, aybdorlik” ma’nolarini anglatadi.

Delinkvent xulq-atvorning turlari va shakllari:

O‘quvchilarda delinkvent xulq-atvorning kelib chiqishiga sabab:	Mulkka zarar yetkazish shaklidagi yashirin delinkvent xulq-atvor:
◦ yomon niyatli hujumlar;	◦ kichik o‘g‘irlik;
◦ tuhmat;	◦ bosqinchi o‘g‘irlik;
◦ haqoratlash;	◦ firibgarlik
◦ xo‘rlash;	◦ tamagirlik;
-ayblovlar;	◦ tovlamachilik, talonchilik;
qo‘rqitish;	◦ qalbakilashtirish;

◦ o‘zidan kichik yoshdagilar yoki tengdoshlariga nisbatan zo‘ravonlik (bulling);	◦ vandalizm, o‘t qo‘yish;
◦ mayda bezorilik;	◦ mulkni yo‘q qilish;
◦ janjallar (shu jumladan guruhli janjallar) yoki hujumlar;	◦ avtotransport va boshqa kerakli buyum, anjomlarni o‘g‘irlash kabi moddiy foyda ko‘rishga qaratilgan o‘z shaxsiy manfaati yo‘lidagi harakatlar;
◦ hayvonlarga nisbatan shafqatsizlik, azoblash.	narkotiklar sotish va tarqatish.

O‘quvchilarda delinkvent xulq-atvorning kelib chiqishiga sabab bo‘ladigan xavf omillari .

Shaxsiy xavf omillari:

- Huquqbuzarliklarni oqlash, qonunga salbiy munosabat.
- O‘z xatti-harakatining tanqidiyligi, nima bo‘layotganini tushunmaslik.
- Aniq emotsional xususiyatlar (boshqalarga nisbatan sovuqqonlik, empatiya qobiliyatining pasayishi, kayfiyatning tez-tez o‘zgarib turishi, g‘azab, norozilik, yakkalanish, shuningdek, yolg‘izlik hissi, boshqalar tomonidan tushunilmaslik).
- Qo‘zg‘aluvchanlik, impulsivlik, notinch agressivlik va asabiylashish, o‘zini tuta olmaslik.
- Diqqatni jalb qilish istagi yoki oshkoralik.
- Kognitiv qobiliyatlarning pastligi.
- Psixotrop moddalardan foydalanish.
- Kuchli taassurotlar olishga intilish, sarguzashtli zavqlarni izlash.
- Zararli ta’sirlarga qarshi tura olmaslik.

Tarbiyasi og‘ir bolalar va ular bilan ishlash har doim psixologlarning diqqat markazida bo‘lgan. Nima qilish kerak, ta’limga mos kelmaydigan, tajovuzkorlik, hissiy beqarorlik, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qila olmaslik, o‘rganishni istamaslik, o‘rganishga qiziqish yo‘qligi, maktab motivatsiyasi past bo‘lgan bolalar bilan qanday ishlash kerak? Psixologning qiyinchiliklarni, ularning sabablarini aniqlash va ushbu guruh bolalariga psixologik yordam ko‘rsatishdagi roli zamonaviy dunyoda juda dolzarb va muhimdir. Maktab psixologlari oldida turgan vazifalar maktabda o‘quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradigan qulay psixologik muhitni yaratishdir. Maktab psixologi ko‘pincha boshqa bolalardan sezilarli darajada farq qiladigan (minus belgisi bilan) bolalar bilan shug‘ullanishi kerak. Psixologga u yoki bu tarbiyasi og‘ir bolaga "qandaydir tarzda ta’sir qilish" haqidagi so‘rov o‘qituvchilar va otaonalarning tez-tez so‘rovlaridan biridir. Shu bilan birga, turli xil maktab o‘quvchilari tarbiyasi og‘ir toifasiga kiradi: o‘qimagan, intizomsiz, turli xil asab va ruhiy kasalliklarga

chalingan bolalar, voyaga etmaganlar ishlari bo'yicha komissiyada ro'yxatga olingan o'spirinlar, disfunktsiyali va yolg'iz bolalar deb ataladigan bolalar. Psixologiyada tarbiya atamasidan tur va inson faolligi darajasini uning faoliyati, mushohadasi, tafakkuri, muloqoti kabi ko'rinishlari bilan bir qatorda belgilash uchun keng foydalaniladi. Inson axloqi tog'risidagi ilmiy tasavvurlar XX asrning boshlarida uni psixologik fanning predmeti [2] deb e'lon qilgan vaqtdan boshlab, ayniqsa, shiddatli rivojlanish tusini oldi. Tarbiyaning zamonaviy tushunchasi tashqi rag'batga reaksiyalar to'plami doirasidan ancha chetga chiqadi. Shunday qilib, psixologik lug'atda tarbiya "tirik mavjudotga xos bolgan, ularning ichki va tashqi faolligi vositasidagi atrof-muhit bilan ozaro ta'sirdir" [3]. Odamning tashqi faolligi ostida har qanday tashqi ko'rinish: harakat, faoliyat, muomala, mulohaza, vegetativ reaksiyalar tushuniladi. [1] Bolaning tarbiyasi tug'ilishdan boshlanadi. Uning birinchi o'qituvchilari ota-onalar, keyin bolalar bog'chasi tarbiyachilari va shundan keyingina - maktab o'qituvchilari. Afsuski, ular ham alohida, ham jamoaviy ravishda ko'p xatolarga yo'l qo'yishadi. Uning rivojlanishida bola bir joyda turmaydi, u oldinga siljiydi. Ota-onasidan bola oddiy taqlid orqali buni qanday qilishni organadi, nima mumkin va nima mumkin emas. Bolaligida o'z farzandiga yomon o'rnak bo'lgan ota-onalar voyaga yetganda ularning tarbiyasida yuzaga keladigan muammolardan xoli emaslar [4]. Ma'lumki, pedagogik faoliyatning tuzilishi o'qituvchining o'ziga xosligi faqatgina uning har tomonlama pedagogik faoliyatidagi fazilatlari bilan bog'liqdir. O'qituvchi faoliyati o'zaro komponentlardan iborat.

Pedagogik faoliyatning 3 komponenti farqlanadi: konstruktiv, kommunikativ va tashqilotchilik.

Konstruktiv komponenti. O'qituvchining ishida konstruktiv dars katta o'rin egallaydi, ya'ni sinfdan tashqari ishlar maktab dasturlari bilan bog'liq o'quv materiallarni ta'lim oluvchilar uchun turli metodik ishlanmasi va uni ta'lim oluvchilarga ifodasini qamrab olgan. Ushbu barcha ishlar dars konspekti tarkibida o'z ifodasini topadi, ya'ni: o'z faoliyatining tartibi va tizimi ta'lim oluvchilarning faoliyat tartibi va tizimi. Ayni vaqtda pedagogik faoliyatning ushbu komponenti maktab oldida turgan asosiy vazifasi o'sib kelayotgan avlodning faol fuqarolik holatida tarbiyalash o'qituvchi shaxsiga ma'lum bir talablarni qo'yadi. O'qituvchi o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirishga intilishi kerak, buning uchun esa u eng qiyin nazariy savollarni oson o'zlashtirilishi uchun o'quv materialni tanlash va qayta ishlashi lozim. Birinchi navbatda ta'lim oluvchilarning faoliyati faol bo'lmasa, chuqur bilim va o'zlashtirish jarayoni amalga oshirilmaydi. Muhit, ta'lim-tarbiya va tegishli mashq, miya tuzilishining organik jihatdan yetilishiga yordam beradi. Bu jarayonda ta'lim qanday mavqega ega? Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv darajalari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi. Bu borada nemis

psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi,

Tarbiyasi og'ir bolalar - bu rivojlanishda nuqsonlari bo'lgan, xususan, axloqiy va deviant xulq-atvori, qat'iy salbiy xatti-harakatlari bo'lgan bolalar. Tarbiyasi og'ir - bu bola, maktab o'quvchisi bo'lib, u alohida davolashni, o'qituvchi va tengdoshlar guruhining diqqatini talab qiladi, bu individual yondashuvni talab qiladi.

Tarbiyasi og'ir bolalarning mumkin bo'lgan tasniflari:

1. Pedagogik jihatdan qarovsiz qolgan bolalar.
2. Tibbiy yordamga muhtoj bolalar.
3. O'zlashtirmaydigan bolalar.[6]

Ko'pgina taniqli o'qituvchilar va psixologlarning xulosalari, shuningdek, zamonaviy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, noto'g'ri xatti-harakatlar va huquqbuzarliklarning kelib chiqishi maktab yoshdagi bolalarda kuzatiladigan xatti-harakatlar, o'yinlar, organish yoki boshqa faoliyatdagi normadan chetga chiqishdir. Delinkventlar va ijobiy xulqli o'smirlarning oila sharoiti o'rganilganda, delinkventlarning nomaqbul oilada tarbiyalanganliklari tasdiqlangan. Jinoyatchilikning kelib chiqishiga aloqador oilaviy va ijtimoiy omillar muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarning tahlili ko'rsatishicha, ikki o'zaro bog'liq omil orasidagi; a) funksional yoki xulq-atvorga to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) ta'sir qiluvchi shaxslararo jarayonlar va b) bevosita ta'sir qiluvchi, o'zida oila tarkibi hamda hajmini mujassamlashtirgan tizimli jabhalarni ajratish mumkin. Ma'lumki har bir oilada bolalarni muayyan tarbiyalash usullarining o'ziga xosligi mavjud. Ushbu holatlarda ota-onalarning xulq-atvori alohida o'rin tutadi va bu bolaning ijtimoiylashuviga ta'sir etadi. Mazkur holatda oiladagi tartibintizom tadbirlari alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, delinkventlar va tajovuzkor xulqli farzandlari bor oilalardagi tarbiya usullari o'rganilganda, ota-onaning kayfiyatiga ko'ra, ko'p hollarda qattiqo'llik, jazolash, ota-onalik mehrining —tansiqliligini namoyon qilish kabilari qayd etilgan. Biroq bu g'ayri ijtimoiy rivojlanishga sabab bo'luvchi tarbiya usullari haqiqiy baholash mezoni uchun to'liq asos bo'la olmaydi. Tarbiya ta'sirining uzluksizligi, usuli va uning mohiyati atrofda ma'lumotlarni umumlashtirib, ayrim yondashuvlarda jazo va rag'bat usullari samarali ekanligi, kuch ishlatishdan ko'ra, kattalik mavqei kuchi, jismoniy kuch ishlatish yo'li bilan jazolash, tanqid va qo'rqitish, moddiy manfaatlardan mahrum qilish, mehr tanqisligi, jismoniy kuch ishlatmay turib bolaning xulq-atvori boshqalar uchun keltirishi mumkin bo'lgan zararni xaspo'shlash orqali tushuntirish kabilarning quvohi bo'lishi mumkin.

Delinkvent xulqli farzandi bor oila aʼzolarining oʻzaro munosabatlarida rad etilganlik va befarqlik kabilar koʻproq koʻzga tashlanadi. Longityud tadqiqotchilarning koʻrsatishicha, ota-ona orasidagi doimiy nizolar, urush-janjallar, oʻzaro xusumat, shuningdek, mustahkam boʻlmagan nikoh delinkventlar xulqida yoshligidanoq oʻz asoratlarini koʻrsatadi. Jinoyatchilarning ota-onalarida jiddiy ijtimoiy nuqsonlar kuzatiladi. Bunday ota-onalar oʻz farzandlarining ijtimoiy tarbiyasiga, ularga nisbatan kam eʼtibor beradilar. Ayni vaqtda farzandlar tomonidan ham shunday munosabat kuzatiladi va hakazo. Ushbu holatlarga sof psixologik nuqtai nazardan eʼtibor berilsa, har qanday huquqbuzarlik, har qanday jinoiy faoliyatning alohida turi sifatida talqin qilinib, unda inson ijtimoiy faolligini belgilovchi va oʻziga xos qonunbuzarlik shaklida ifodalanuvchi uning psixik holati, shaxsning motivatsion jabhasi, individual-psixologik sifatlari, psixikasining xususiyatlarini, subektning ijtimoiy qadriyatlarga munosabatlarida oʻz ifodasini topadi. G.Toʻlaganovning fikricha, baʼzi hollarda ayblanuvchilar oʻz ayblarini bilsalar-da, lekin harakatlarining asl mohiyatini berkitishga yoki oqlashga uringan holda (fazilatli) motivlarni oʻzlashtirib olishga harakat qiladilar – bu oʻziga xos psixologik muhofaza mexanizmining bir koʻrinishidir. Shuningdek, jinoyatchilar oʻzini-oʻzi baholashning ikki jihati mavjud boʻlib: a) oʻzi uchun (—meniga xos), b) oʻzgalar va atrofdagilar, shu jumladan odil sudni chalgʻitish, jazolash usullarini yumshatish maqsadidagi (ideal —meni uchun) axloqiy-psixologik funksiyani koʻrish mumkin. Qayta tiklangan ehtiyojlarning jinoiy xulq-atvorga oʻtishida aniq hayotiy vaziyatning oʻrni beqiyosdir. Chunki subekt hayotiy vaziyatdan foydalanishdan harakat qilish bilan birga mavjud —faoliyatning ichki shart-sharoitlarini oʻzgartiradi. Biz motivatsiyaning bu jarayonida oʻziga xos uchlikni —ehtiyoj, shaxsiy manfaat-vaziyatni koʻrishimiz mumkin. Bu uchlikning oʻzaro uygʻunligida faoliyat motivi —vaziyatga xos rivojlanuvchi motivatsiya tarzida shakllanib boradi. Ushbu holat – kriminogen vaziyat deyiladi. Motivlarning shakllanishida, maqsad qoʻyishning psixologik mexanizmlari katta ahamiyatga ega. Harakat maqsadi motivlar bilan oʻzaro solishtirilganda, uning oʻz predmetiga egaligi yaqqol koʻzga tashlanishi tufayli farqlanadi. Shaxsning ehtiyojlari, intilishlari, qiziqishlari va motivlari uning faoliyati maqsadlari bir-biriga bogʻliqligi bilan uygʻunlashadi. Shunday qilib, jinoiy xulq-atvor mexanizmlari tahlilida quyidagi omillar: subektga xos individual-psixologik, individual-tipologik xususiyatlar, uning dunyoqarashi, qadriyatlari, yoshlarning kriminogen vaziyatga tushguniga qadar yashagan ijtimoiy-psixologik muhit katta ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan, jamiyat taraqqiyotiga hissa qoʻshishga qodir, jismoniy va maʼnan yetuk avlodnikamolga yetkazishda alohida eʼtibor qaratilmoqda. Bu ezgu- maqsadlar Prezidentimizning —Farzandlarimiz bizdan koʻra bilimli, - kuchli, dono va albatta, baxtli boʻlishlari shart!! degan soʻzlarida mujassamdir. Deviant xulq-atvorning

rivojlanishining boshlanishi odatda bolaning ozini shaxs sifatida anglashi, ijtimoiy me'yorlar va qoidalarni qabul qilish yoki rad etish boshlanishiga to'g'ri keladi. Bunday xulq-atvor ko'nikmalari, tegishli faoliyat talablariga bo'ysunish qobiliyati singdirilmagan bola, oxir-oqibat, har xil xatti-harakatlarning buzilishiga moyil bo'lgan intizomsiz shaxsga aylanadi. Bolaning ulg'ayishi va shaxs bolib shakllanishining asosiy davrida unge hamroh bo'lgan oqituvchilar ham o'zlarining kasbiy faoliyatida koplak xatolarga yo'l qo'yadilar, bu esa bolaning pedagogik e'tiborsizligiga, deviant xulq-atvoriga, turli xil ijtimoiy og'ishlarga olib keladi [5].

O'smirda delinkvent xulq-atvor shakllanishiga oiladagi holatlarning ta'siri:

- ko'pincha to'liq bo'lmagan oilalarda hukmron bo'lgan, ajralish holatlarida, bolalar va ota-onalarning alohida bir-biridan uzoqda yashaydigan oilalarda tarbiyaviy ta'sirlarning ziddiyatli uslubi;
- bolaga yagona yondashuv va umumiy talablar ishlab chiqilmagan, oilada ota-onalar tomonidan tizimsiz tarbiya mavjud emas. Barcha narsaga ruxsat berish yoki tashlab qo'yish, nazoratsizlik yoki ortiqcha nazorat;
- ta'lim va oila ichidagi munosabatlarning nomutanosib uslubi;
- tartibsiz oiladagi munosabatlarning asotsial uslubi.

Bu spirtli ichimliklar, giyohvand moddalarni muntazam iste'mol qilish va asossiz "oilaviy shafqatsizlik" va oilada jismoniy yoki ruhiy zo'ravonlik, kuch ishlatish; ◦ ota-onalar tomonidan mehr va g'amxo'rlikning sezilarli darajada yetishmasligi (bu o'z navbatida, bola uchun jarohatli kechinmalarni keltirib chiqaradi); ◦ o'tkir psixologik jarohatlarning oqibatlaridan bola o'zi chiqib keta olmaydi (ota-onaning kasalligi yoki o'limi, ajralish, zo'ravonlik); ◦ oiladagi og'ir psixologik muhit, ota-onalar o'rtasidagi doimiy nizolar; ◦ jinoiy, g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarni ko'rsatadigan va buni odatiy hol deb hisoblaydigan kattalar tajribasi.

Psixologik diagnostika — psixolog faoliyatining bir turi bo'lib, u quyidagi vazifalardan iborat:

- o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini o'rganish;
- delinkvent xatti-harakatlarining sabablarini aniqlash va ularga aniqlik; kiritish;
- ota-ona va bola munosabatlarining xususiyatlarini o'rganish;
- oila muhiti, o'smiring tengdoshlari guruhidagi shaxslararo munosabatlarining xususiyatlarini tahlil qilish va boshqalar.
- kuzatishlar;
- suhbatlar;
- so'rovnomalar;
- testlar;
- bola faoliyatini tahlil; qilish va boshqalar;

Diagnostika usullari:

- kuzatishlar;

- suhbatlar;
- so‘rovnomalar;
- testlar;
- bola faoliyatini tahlil; qilish va boshqalar;

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Bir guruh tarbiyasi og‘ir bolalarni ajratib ko‘rsatib, biz ular bilan ishlashni tashkil etishga harakat qilishimiz, jumladan: ota-onalar uchun seminarlar o‘tkazish, ularning sabablari tahlil qilinadi, tarbiyasi og‘ir bolalarni tuzatish yo‘llari, ota-onalardagi tanglikni bartaraf etishga qaratilgan maslahat ishlari, ota-onalar bilan individual ishlash. Shuningdek, psixalog va o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqot jarayonining samaradorligini oshirishga hissa qo‘shgan o‘yin mashqlaridan foydalanish, nizosiz muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘rganishga qiziqishning namoyon bo‘lishiga, maktab motivatsiyasini kuchaytirishga yordam berishimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. To‘laganova G.K. «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi bo‘yicha tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar psixologiyasiga metodik kursyamatar»-
2. Fayziyev Ya. M. «Umumiy va tibbiy psixologiya». Toshkent Abu Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti 2000.
3. G‘oziyev E. G. «Tarbiyasi «Kiyin» o‘smirlar psixologiyasi». Lektorga yordam. Toshkent-1984.
4. Раттер М. Помощь трудным детям. - М., 2004.
5. Рожков М. И. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением. Учебно-методическое пособие. М., ВЛАДОС, 2003.
6. D.Ismailova, L.Gaynutdinova, F.Inogamova, G.Yusupova, K.Jo‘raboyev “Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida o‘quvchi-yoshlar bilan tarbiyaviy ishlarni tizimli tashkil qilish va samaradorligini oshirish bo‘yicha psixologlar uchun USLUBIY QO‘LLANMA” TOSHKENT – 2024
7. <https://poisk--ru-ru.turbopages.org/turbo/poisk-ru.ru/s/s42664t3.html>